
Uren, dagen, maanden, jaren

- tijdsbeleving en tijdmeting met Jip en Janneke en Kikker en Pad -

P. Mooren

Fac. der Letteren, Universiteit van Tilburg

1 introductie

Kleuters weten in de pre-kalendertijd van hun leven nog niet hoe ze met een kalender moeten omgaan. Dat blijkt ook het geval te zijn wanneer Jip in het verhaal 'Een nieuwe kalender' van Annie M.G. Schmidt (1999) aan Janneke vraagt om naar de nieuwe kalender te komen kijken waarvan hij het blaadje af mag scheuren.

Eén blaadje maar?, vraagt Janneke. Ja, één blaadje maar, zegt Jip. Het bovenste blaadje. Kijk er staat een hondje op. Precies Takkie. Hij scheurt het blaadje netjes af. Hè, zegt Janneke. Mag ik er ook eentje afscheuren? Nou goed, zegt Jip. Eentje dan. Janneke scheurt het blaadje eraf. Er staat een poesje op. Precies Siepie. Dan komt er een, daar staat niets op. Alleen maar letters. Dat is niks, zegt Janneke. Wat zit er onder? Even kijken. En Jip trekt het blaadje eraf, om te kijken wat er onder zit. Weer niks, zegt Janneke. Maar daaronder zit een paard, geloof ik. Jip en Janneke zijn zo nieuwsgierig wat er nog meer komt. Ze trekken één voor één de blaadjes eraf. Nu ik weer een, zegt Janneke. En ik die, zegt Jip.

Hee, roept moeder, wat doen jullie daar. Blaadjes afscheuren, zegt Jip. Een paar maar. Kijk nou toch, zegt moeder. Het is vandaag 2 januari en jullie hebben alle dagen van januari eraf gescheurd. Nu is het ineens februari, zegt moeder. En nu kan vader niet meer jarig zijn. Die is in januari jarig. Maar dat kan niet meer. Januari is al voorbij.

Jip en Janneke huilen bijna van schrik. Maar dan zegt Jip ineens: Dat kan niet, hè, moeder. Dat is maar een grapje, hè? Ja hoor, zegt moeder. Het is maar een grapje. Het blijft heus nog een poos januari. Maar toch is het jammer. En jullie moeten al die blaadjes er weer netjes op plakken. Met plaksel. Dat doen ze. En ze doen het zo keurig.

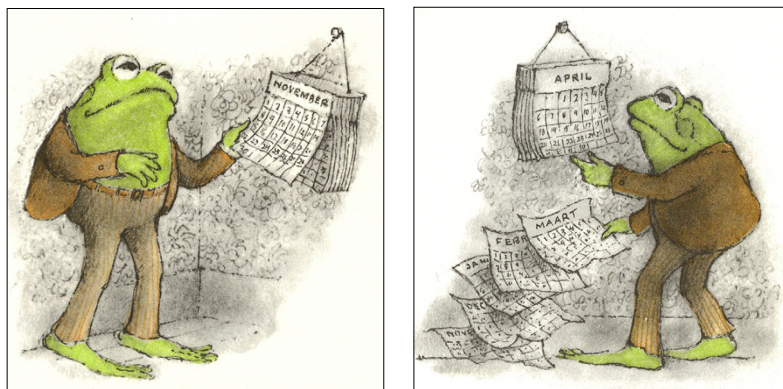
Dat kalenders attenderen op een verjaardag in de familie die er nog aan te komen staat, moeten Jip en Janneke nog leren. Maar niet alleen binnen de familie worden verjaardagen gevierd, want Jip en Janneke doen dat ook met de verjaardag van poes Siepie. Of het nu om de vader van Jip of om de poes gaat, ze komen overeen in het feit dat hun verjaardagen gevierd worden binnen het kader van het lineaire verloop van de tijd. Dat verloop van een dagje ouder worden krijgt op de kalender een plek om daar bijtijds

aan te doen denken en dat gebeurt niet voor een boompje dat er weer een jaarring bij gekregen heeft. Zulke momenten worden niet individueel geregistreerd; ze blijven anoniem in het cyclische tijdsverloop van de seizoenen, ook al wordt er intussen een nationale boomplantdag gevierd. Toch zijn er binnen het cyclische patroon van de seizoenen heel wat feesten die een vaste plaats op de kalender kennen met data die de overgang van het ene in het andere seizoen markeren. Maar ook al is de positie van zo'n dag op de kalender jaar in jaar uit zeer stabiel, toch gaat het daarmee bijna mis in het verhaal 'Lente' van Arnold Lobel (2002).

In dat verhaal rent Kikker op een holletje naar zijn beste vriend Pad om hem wakker te maken, omdat het lente is geworden, de zon schijnt en de sneeuw aan het smelten is. Pad zegt eerst dat hij er niet is en als Kikker dan toch nog zijn huis binnenkomt: Ga weg. En als Kikker hem het bed uitduwt en de stoep op, zegt hij dat hij niks kan zien in het felle zonlicht.

Maar al dat gejeremieer helpt geen zier, want Kikker geeft zich niet gewonnen en houdt hem voor dat ze door de weilanden kunnen gaan springen, door de bossen kunnen gaan hollen en 's avonds op de stoep sterren kunnen gaan tellen. Pad reageert korzelig met: 'Tel jij ze maar, Kikker, ik ben er nu al moe van. Ik ga weer naar bed.' En hij trekt thuis de dekens over zijn hoofd.

Maar Pad, riep Kikker, zo mis je al die leuke dingen! Hoor eens Kikker, zei Pad. Hoelang heb ik nu geslapen? Je slaapt al vanaf november, zei Kikker. Nou dan, zei Pad, nog een beetje langer slapen zal me geen kwaad doen. Kom zo na half mei maar eens terug om me wakker te maken. Welterusten, Kikker.

figuur 1

Maar Pad, zei Kikker, dan ben ik al die tijd alleen. Pad gaf geen antwoord. Hij was in slaap gevallen. Kikker keek op Pad zijn kalender. Het blaadje van november hing nog voorop. Kikker scheurde het blaadje van november

af. Hij scheurde het blaadje van december af. En het blaadje van januari, het blaadje van februari, en het blaadje van maart. Nu was hij bij het blaadje van april. Kikker scheurde ook het blaadje van april af. Toen liep Kikker weer vlug naar Pad zijn bed (fig.1). Pad, Pad, wakker worden. Het is al mei. Hè?, zei Pad, is het nu al mei? Ja hoor, zei Kikker. Kijk maar op je kalender. Pad keek op de kalender. Het blaadje van mei hing voorop. Tjee, het is echt mei! zei Pad. En hij klauterde uit bed. Toen holde hij met Kikker naar buiten. Om te kijken hoe de wereld er uitzag in de lente.

2 fouten om van te leren

In beide verhalen doet zich een prachtig conflict voor tussen objectieve tijdmeting en subjectieve tijdsbeleving. Door die botsingen in de didactiek centraal aan de orde te stellen, zijn er volop kansen om het denken van de kleuter over de kalender op een hoger plan te brengen. Het feit dat 'Jip en Janneke' is uitgegroeid tot een onverwoestbare evergreen wijst erop dat die verhalen bijzonder appelleren aan jonge kinderen. Maar aan wat precies? Aan hun weetgierigheid? Ongetwijfeld. Aan hun plezier in het verkeerde voorbeeld? Zeer zeker. Aan hun behoefte aan een goede afloop? Wis en zeker. En dat alles niet in het minst vanwege de brede kennismaking met de dagelijkse praktijk van de kalender en vanwege wat ze allemaal opsteken van de fouten die Jip en Janneke maken. Stuk voor stuk zijn dat rijke leerprocessen. Toch zijn die rijke leerprocessen bij mijn weten nog nooit empirisch onderzocht. Wat ik zo stellig aan deze verhalen toeschrijf, heeft geen andere status dan die van een veronderstelling op basis van de tekst, maar wel een veronderstelling waarvoor met Meek (1998) geldt dat teksten zeggen wat je ervan kunt leren. En daarbij gaat het uiteraard om het leren van jonge kinderen en dat kan heel anders uitpakken dan wat volwassen lezers - en schrijvers als Annie M.G. Schmidt, want het gaat om interpretaties van kinderliteratuur en dus om veronderstellingen in tweede instantie - daarover naar voren brengen. Alle reden dus om daar nader onderzoek naar te doen.

Over de wijze waarop kleuters op het verhaal 'Lente' reageren zijn er gegevens die een tussenstadium vertegenwoordigen tussen de interpretatie van een volwassen lezer en die van kleuters. Een tussenstadium zoals dat het geval is in de uitwerking van het verhaal 'Lente' in het gelijknamige thema van de taalmethode voor kleuters 'Schatkist'. In die uitwerking stelt de auteur, de kleuterleidster B. Wolters (1989) bij het in vier fragmenten aangeboden verhaal diverse vragen. Ongetwijfeld zal ze die vragen eerst bij haar kleuters hebben uitprobeerd. Het gaat didactisch gesproken dus om een vervolgfase op wat ik zojuist deed met als toegevoegde waarde naar

alle waarschijnlijkheid een proef op de som in haar klas. Hoe het ook zij, het stellen van vragen gebeurt spannend en op het niveau van het verhaal zeer to the point. Wanneer Kikker in het eerste fragment roept: 'Wakker worden. 't Is lente.' bijvoorbeeld, stelt ze deze vraag: 'Hoe wist Kikker dat het lente was? Weet je nog meer dingen waaraan je kunt zien dat het lente is?' Wanneer Kikker tegen Pad in het tweede fragment zegt, dat ze van alles samen kunnen doen, een heel jaar lang, staat er deze vraag: 'Is het waar dat ze een heel jaar lang van alles samen kunnen doen'. De clou van het verhaal in het derde fragment wordt met twee vragen ingeleid. Eerst zo: 'Pad slaapt al vanaf november. Wanneer mag Kikker hem wakker maken? (met als toelichting een verwijzing naar tal van dieren die een winterslaap houden). En dan met een dubbele vraag aldus: 'Kikker bedacht een slim plannetje om Pad uit bed te krijgen. Wat was dat voor een plannetje? (Hij scheurde al blaadjes af van de dagen die nog niet voorbijgegaan waren). Waarom deed Kikker dat?

En de afloop in het vierde fragment wordt toegespitst op wat er op de kalender te zien is en hoe je diezelfde kennis verder nog kunt verwerven. Als Kikker roept: 'Pad, wakker worden. Het is al mei, kijk maar op je kalender', staat er de vraag: 'Was het echt mei?' En vervolgens wordt nog gevraagd hoe je ook zonder kalender kunt zien dat het lente is.

Wolters stelt het conflict tussen de objectieve registratie en de subjectieve beleving van de kalender heel precies aan de orde. Wie de geciteerde vragen aan kleuters stelt, zal uit de antwoorden kunnen afleiden of de botsing in dit verhaal kleuters inderdaad op een hoger plan brengt. Dat Wolters het idee dat je van fouten kunt leren onderschrijft, blijkt ook uit dit soort goed- en/of foutvragen: 'De kalender slaat vijf uur' en 'Als er een maand voorbij is, plak ik een blaadje op de kalender.' Die didactiek sluit aan bij tal van voorbeelden uit de kinderliteratuur, waarin al evenzeer het model van het verkeerde voorbeeld wordt gehanteerd. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de evergreens onder de prentenboeken 'Clocks and more clocks' van Pat Hutchins (1970), 'Veel groter dan Martin' van Steven Kellogg (1979) en 'Piet de Smeerpoets' van Heinrich Hoffmann (2002).

In het eerste boek vindt mijnheer Higgins op zolder een klok en hij vraagt zich af of die nog steeds de juiste tijd aangeeft. Daarvoor koopt hij een andere klok en geeft die een plaats in de slaapkamer. Als het hier drie uur is, loopt hij naar boven om te zien hoe laat het daar is. Het blijkt één minuut over drie. Mijnheer Higgins koopt nog een klok en zet hem in de keuken. Bij de tweede ronde langs zijn klokken is er weer sprake van verschil. Hij koopt er nog een klok bij, en plaatst die in de hal. Maar bij z'n derde, gejaagdere ronde langs de vier klokken geven die opnieuw verschillende tijden aan.

Weet iemand van de kinderen hoe dat kan? En is er iemand die kan zeggen hoe je dat met zekerheid kunt zeggen? Die vragen kon mijnheer Higgins zelf niet oplossen. Hij gaat naar de klokkenmaker en legt hem het probleem voor. De klokkenmaker lost dat probleem dan op door met de externe maat van een zakhorloge een ronde langs alle klokken te maken en vast te stellen dat alle klokken gelijklopen met zijn zakhorloge. Zo blijkt er bij het meten van tijd behoefte te kunnen bestaan aan een externe maat als controlemogelijkheid.

In het tweede boek geeft Martin als oudere broer zichzelf een veel groter stuk van de taart dan zijn jongere broertje, Henkie, die niet meer dan een smal reepje krijgt. En in het Indianenspel gunt hij zichzelf de rol van op-perhoofd, terwijl hij Henkie aan een totempaal laat vastbinden. Dat kan Henkie niet over zijn kant laten gaan. Hij begint met zich uit te rekken, begiet zich met water en eet op aanraden van zijn grootvader appels tot hij er groen en geel van ziet. Intussen meet hij zich telkens op om te zien of er al van inhalen sprake is.

Wat vinden kleuters van zijn aanpak om het verschil ongedaan te maken? Denken ze dat Henkie succes zal hebben?

In het derde boek wordt onder meer 'Het verhaal van Soep-Hein' verteld. Dat verhaal gaat over een jongen die niet meer wil eten. In vijf dagen is Hein dunner dan een potloodlijn. Toch was hij door en door gezond en als een tonnetje zo rond, toen hij aan zijn hongerstaking begon. Zo'n verkeerdt voorbeeld zet aan tot vragen, ook rekenkundige zoals: Hoeveel kilo woog hij de eerste dag? En hoeveel moest hij per dag afvallen om morsdood te raken? Deze vragen zijn uiteraard door kleuters niet te beantwoorden, dat komt later wel¹, laat ze maar eerst volop genieten van deze verhalen op rijm. Jan Kuiper vertaalde de laatst verschenen uitgave (fig.2).

Het is opvallend om te zien dat in de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse prentenboek 'Piet de Smeerpoets' naar de twintigste-eeuwse prentenboeken van Hutchins en Kellogg de plot van de verhalen verschoven is van een morele naar een cognitieve probleemstelling. Die historische variant gaat samen met het constante gegeven dat botsingen en conflicten worden aangeboden om van fouten te kunnen leren. Dat is dus voor het leren omgaan met klok en kalender al niet anders.

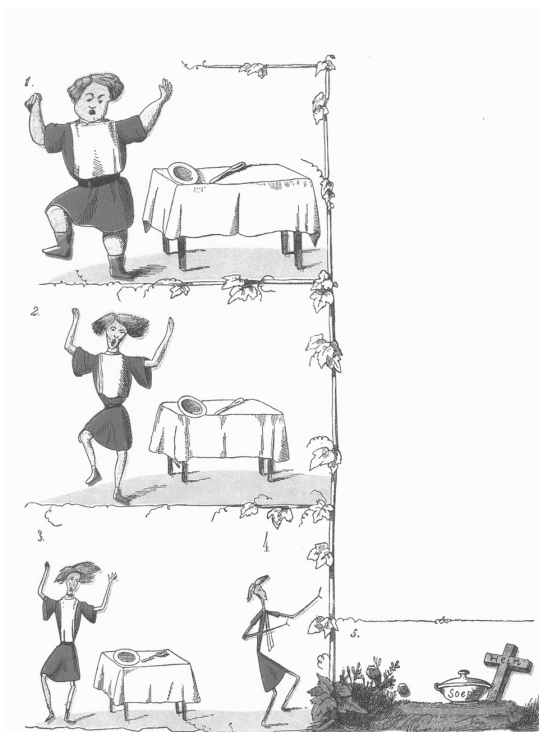
Samen illustreren de verhalen 'Lente' van Arnold Lobel en 'Een nieuwe kalender' van Annie M.G. Schmidt de objectieve registratie van zowel de cyclische tijd van de seizoenen als van de lineaire tijd van het jaar. Dat objectieve karakter van de kalender komt op gespannen voet te staan met de subjectieve manier waarop Jip en Janneke de tijd beleven en waarop Pad dat doet. Jip en Janneke als ook Pad worden, net als vele romanfiguren die zo af en toe hele periodes van hun leven overslaan, door subjectieve driften aangezet om de kalender naar hun hand te zetten.

Het verhaal van Soep-Hein
Hein was door en door gezond,
als een tonnetje zo rond,
had een frisse, bolle kop
en at alles keurig op.
Op een kwade dag riep hij:
soep! ajakkes! niks voor mij!
Nee, die soep die moet ik niet!
Weg ermee! Ik eet het niet!

Na een dag, om etenstijd,
was zijn hemd hem al te wijd.
En ook die dag schreeuwde hij:
soep! ajakkes! Niks voor mij!
Nee, die soep die moet ik niet!
Weg ermee! Ik eet het niet!

Nog een dag, o gossepietje!
Hein is dunner dan een rietje!
Met een bordje soep erbij
stamelde en zuchtte hij:
soep! ajakkes! Niks voor mij!
Nee, die soep die moet ik niet!
Weg ermee! Ik eet het niet!

Op de vierde dag is Hein
dunner dan een potloodlijn.
In zijn graf is niets te zien
onder kruis en soepterrine.

figuur 2

Romanfiguren doen dat doorgaans op momenten waarop er zo weinig met hen gebeurt dat er over hen niks naar huis te schrijven valt. Jip en Janneke zondigen daarentegen een hele maand lang door blaadje voor blaadje van de kalender te scheuren, terwijl hen nadrukkelijk was bezworen om dat niet te doen. Ze kunnen zich niet bedwingen, want ze volgen hun nieuwsgierige natuur. Welke docent ziet zoiets bij kinderen die het naadje van de kous willen weten niet door de vingers? Dat ligt bij Pad wel even heel wat anders: bij hem is elk leerzaam motief ver te zoeken, want hij is zo aartslui dat hij zijn winterslaap tegen zijn natuur in nog twee maanden wil rekken. Bovendien is hij een letterlijk doorgewinterde egoïst die voor zijn lange winterslaap zijn vriendschap met Kikker op het spel zet. Gelukkig steekt de wijze Kikker daar een stokje voor.

Didactici spreken terecht over de subjectieve tijdsbeleving en de objectieve tijdregistratie. Didactici wijzen er verder op dat de subjectieve tijdsbeleving van jonge kinderen kan botsen met de objectieve ordening van uren, dagen, maanden en jaren. Didactici gaan echter zelden of nooit in op karak-

tereigenschappen die de subjectieve tijdsbeleving nog eens versterken. Zij laten nogal eens kansen liggen om behalve voor het hoofd ook onderwijs voor het hart te geven.

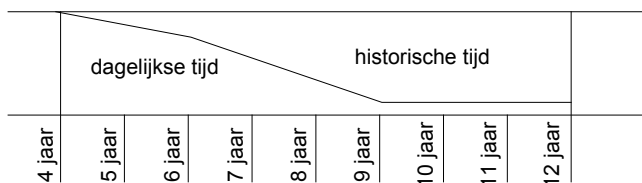
Bijvoorbeeld door voorbij te gaan aan wiskundige kanten in verhalen als die van Jip en Janneke en van Kikker en Pad die uit het volle kleuterleven zijn gegrepen. Didactici laten met name na om kleuters terloops te wijzen op de eigenaardigheden in het karakter van deze hoofdfiguren waaraan kleuters zich al ietwat kunnen spiegelen. Is dat niet zonde? Maar er zijn ook didactici als de aangehaalde Wolters, die naar aanleiding van het verhaal 'Lente' kleuters attenderen op hoe het gebruik en misbruik van de kalender tot moedwil en misverstand leidt. Zo wijst ze hen op de kern van het verhaal die bestaat uit de subversieve poging van Pad om zijn winterslaap te verlengen en uit de bijdehante reactie van Kikker om die snode daad die hun vriendschap schaadt terloops, ongemerkt en zonder Pad voor het hoofd te stoten, ongedaan te maken.

3 de plaats van kinderliteratuur binnen het onderzoek naar kinderlijk tijdsbesef

Hoe passen beide verhalen in de heuristische mogelijkheden van jonge kinderen om de tijd zowel te beleven als ook te meten? In het epistemologisch onderzoek naar de ontwikkeling van tijdsbesef bij kinderen is vergeleken met de ontwikkelingen op het terrein van ontluikende geletterdheid en ontluikende gecijferdheid een nog veel forsere verandering tot stand gebracht. Wordt er inmiddels ook over ontluikend dagelijks tijdsbesef gesproken, nog niet zo lang geleden begon het geschiedenisonderwijs pas in groep zes. Piaget meende zelfs dat pas in de formeel-operationele fase vanaf zo'n jaar of twaalf begrip en inzicht kon ontstaan voor zaken als jaartallen of chronologische volgorde. Volgens Roth (1965) krijgen kinderen al rond hun negende levensjaar oog voor jaartallen op huizen, kerken of torens en gaan ze 'plotseling' de ouderdom van dingen zien. Die fase loopt parallel aan de traditionele startfase van het geschiedenisonderwijs in de oude vierde klas. Roth hanteert daarbij een strakke scheiding in de ontwikkeling van het biologisch en historisch tijdsbesef. Die scheiding is echter niet zonder kritiek gebleven. Zo pleit Schorch (1982) ervoor om het aanleren van het historisch tijdsbesef vanaf zo'n jaar of negen vooraf te laten gaan door een verkenning van het dagelijks tijdsbesef als opstap tot het historisch tijdsbesef. Daarbij wil hij het traditionele leren omgaan met klok en kalender uitbreiden met de wijze waarop kleuters de dagelijkse tijd beleven. Bijvoorbeeld door aandacht te geven aan de biologische, cyclische

tijd van de seizoenen met hun feesten van het jaar en aan de lineaire tijd van de kleuters zelf, hun familie en hun familiefeesten (fig.3).

Met deze hier in een notendop besproken ontwikkeling in de epistemologie van het vak geschiedenis heeft dit vak een heel wat vroeger en breder fundament gekregen dan bij Piaget het geval is.

dagelijkse en historische tijd in de basisschool in 'Een zee van tijd'

figuur 3: dagelijkse en historische tijd bij Schorch (Cees van der Kooij, 1986)

Dat roept de vraag op hoe deze ontwikkeling in de historische vakdidactiek zich verhoudt tot enerzijds ontluikende geletterdheid en anderzijds ontluikende gecijferdheid. Ik beperk me tot de stand van zaken in het hedendaagse reken-wiskundeonderwijs door overigens niet meer dan exemplarisch bij een paar referenties even stil te staan.

Ik begin met de uitkomsten van de eerste rekenpeiling medio basisonderwijs (Wijnstra, 1988). Uit die meting blijkt dat vanaf groep drie tot het einde van groep vijf gemiddeld zeventien minuten per week wordt besteed aan het leren hanteren van klok en kalender en dat daarmee bijna 7 procent van de beschikbare tijd voor het rekenonderwijs is gemoeid. Ruim 8 procent van de leerlingen beheerst de basisstof van de schaal die de vaardigheid meet om op een klok hele en halve uren, kwartieren en minuten af te lezen, nog steeds niet. De meeste leerlingen kunnen de klok nog niet tot op de minuut nauwkeurig aflezen, wel op het kwartier nauwkeurig. Zo'n zelfde spreiding, zo wordt in de rapportage gemeld, tekent zich af op het onderdeel kalender, maar daarover zijn helaas noch voorbeelden noch uitkomsten te lezen. Kennelijk zijn klok en kalender voor veel leerlingen zo abstract dat die traditionele leerstof veel en langdurige oefening vraagt. Tegelijk wordt aan de beheersing van die tijdregistratiemiddelen in de samenleving veel betekenis gehecht. Dat leidt tot twee soorten reacties: een vakdidactisch pleidooi voor een vroege smalle oriëntatie op deze leerstof-onderdelen zoals dat in de publicatie 'Voetje voor voetje' van Faber (1982) het geval is en een pleidooi voor een brede verankering van deze leerstof-onderdelen in de kenhouding en de belevingswereld van kleuters, zoals Nijkamp (1971) dat in 'Perspectieven op het kleuteronderwijs' voor ogen stond.

Faber stelt in zijn boek het verkennen van tijd aan de orde samen met het indelen van tijd (volgordebegrippen, dagen van de week, delen van het etmaal en seizoenen), ordening van tijd door geluid, logische rangschikking van tijd (maanden van het jaar en een waaier van begrippen rond de klok), gebruik van rangtelwoorden en het maken van een jaar-, week- en dagkalender met veel minder subbegrippen dan bij de klok het geval is. Hij vindt klok en kalender in het algemeen geen leerstof voor kleuters, maar ziet er tegelijk geen been in om daar aandacht aan te geven wanneer kleuters er aan toe zijn. Hij gaat voorbij aan de vervlechting van de lineair-dagelijkse en de circulair-biologische tijd in de omgang met de kalender. Zijn programma past eerder bij de smalle weg van het klokkijken dan bij de brede weg van de kalender van de seizoenen en wat dies meer zij.

Nijkamp staat gereserveerd tegenover het leren klokkijken in de kleuterschool. Volgens haar zal veel moeite van volwassenen om kleuters te leren klokkijken tevergeefs blijken en is het aanleren van de stand van wijzers en het benoemen van hele en halve uren niet meer dan geheugentraining. Het zijn volgens haar de gewone dagelijkse ervaringen die aan de dagen van de week en de delen van een etmaal hun eigen gezicht, volgorde en eigen naam moeten geven. De vaardigheid van het klokkijken vraagt eerst om oriëntatie in week en etmaal als ook in het opvolgen van episoden.

Een jong kind kan de wijzerplaat aflezen zonder enig begrip te hebben van wat die streepjes, wijzers en cijfers registreren. Net zoals - zo stelt ze - volwassenen in een laboratorium cijfers op een wijzerplaat aflezen zonder te weten of het om temperatuur, oliedruk, rotatiesnelheid, bepaalde spanningen of iets anders gaat. Tijdsbepaling is een vorm van daadwerkelijk inzicht in de tijd als continuüm en dat begint met het onderscheid tussen dag en nacht en tussen morgen en middag, zodat de kleuter langzaam enig besef krijgt van hoelang het nog duurt voor ...

Nijkamp vertrouwt op werkvormen als het zelf laten maken van een weekkrant, waarbij de kleuters een tekening maken per dag, de naam ervan opschrijven en een zin dicteren die de juf voor hen opschrijft. Zo'n weekkrant, beperkt tot de vijf schooldagen, stelt de onderwijsgevende in staat om de naam van de dag te noemen, de zin voor te lezen die daarbij hoort en vervolgens te vragen wie dat ook weer heeft geschilderd. Zo leren de kleuters, zoals Nijkamp dat treffend formuleert, terugzien op wat ze deden en terugdenken wat ze eerder hebben gedaan. Dat geldt al evenzeer voor het verslag doen van een activiteit als oefening van het logisch geheugen.

De meeste andere auteurs die zich over de kenhouding van kleuters hebben uitgelaten zitten veel meer op de lijn van Nijkamp dan van Faber. Zo wijzen Van Eerde en Vuurmans op de beleving van het verloop van een dag, op het weekritme, op verjaardagen en andere feestdagen (hoeveel

nachtjes slapen?), op de seizoenen en het ervaren van hun karakteristieken, op het opmerken van groeiprocessen (van zichzelf en van planten en dieren), op het nagaan van leeftijden (ik ben vier en oma is oud), op het zich vervelen (wat duurt het lang) en op plezier hebben (moeten we nou al weg). K. Both (1993) wees in 'Willem Bartjens' op tal van vormen van tijd voor kinderen en opmerkelijk is dat hij daarbij zowel aansluit op de ervaringen van kinderen in de diverse stadia van hun schoolse en buitenschoolse bestaan als op wat vakken als wiskunde, geschiedenis en biologie daaraan toe zouden kunnen voegen. R. Broersma (2002) wees op het klas-sendamboek als natuurlijk kruispunt voor momenten van ontluikende geletterdheid, ontluikend tijdsbesef en ontluikende gecijferdheid. Zijn artikel heeft dan ook de veelzeggende naam 'Taal, tijd en tellen' gekregen, zij het dat het tellen hier als een brede wereldoriënterende activiteit wordt opgevat.

Bijna alle auteurs geven direct of indirect aan dat plezierige gebeurtenissen automatisch langer in het geheugen blijven hangen, omdat er weer naar wordt uitgekeken. Vandaar dat feestdagen zo sterk domineren in de tijdsbeleving van kleuters. In die feestdagen komt de circulaire tijd van de seizoensgebonden biologische tijd samen met de lineaire tijd van het prille leven van de kleuter en met dat van andere gezinsleden. Die vormen van ontluikende gecijferdheid lopen parallel aan de vormen van ontluikend dagelijks tijdsbesef waar historici, zoals ik zojuist liet zien, de aandacht op hebben gevestigd. Die ontwikkeling komt er voor jonge kinderen op neer dat zowel de dagelijkse tijd van de seizoenen als de lineaire tijd van het eigen ik van kleuters en hun familiegenoten het voorportaal voor het historisch besef vormen.

Van de ontwikkeling van dat 'eigen jeugdig ik' gaf Willem Wilmink (1986) een fraai beeld:

Foto's kijken
Hier was ik vijf:
kon ik niet bij de bel.
'Wilt u voor me bellen?'
Dat wilden ze wel.

Hier was ik vier
en in bed was ik bang
voor gekke dingen
op het behang.

Hier was ik drie.
Nee ik was nog maar twee.
Mijn bromtol kon zzoemen,
daar zzoemde ik mee.

Hier was ik één,
pappie leek op een reus.
Toen vroegen mijn tantes:
‘Waar zit je neus?’

Hier was ik nul
en ik voelde me puik,
want ik had een kamer
in mammië haar buik.

Hier is het uit,
is het uit met mijn lied:
op die witte bladzij
bestond ik nog niet.

Het begin van dat bestaan komt als geboortedag op de kalender en wordt jaarlijks als verjaardag gevierd. Dat is de verticale, lineaire tijd van geboorte tot dood op de kalender die daarnaast de horizontale, circulaire lijn van de seizoenen omvat met wat die aan feesten hebben achtergelaten. Volgens de kerkhistoricus P. Nissen (2000) valt in de seizoensgebonden feesten het eeuwenoude agro-liturgische jaar terug te herkennen. Agrarisch, voorzover de afwisseling van de seizoenen met hun variatie tussen licht en donker - lange en korte dagen en nachten - en hun weersveranderingen vooral bepalend was voor het werkritme en de bezigheden in een agrarische samenleving. Liturgisch, voorzover het kerkelijk jaar nadrukkelijk naar voren treedt uit de sterke (advent, kersttijd, vasten en paastijd) en zwakke liturgische tijden en feestdagen.

Dat het hier om een universele wetmatigheid gaat die mutatis mutandis voor alle agro-religieuze samenlevingen opgaat, treedt onbedoeld treffend naar voren in de op groei gerichte habitus zoals Lobel die in het verhaal ‘De Tuin’ heeft uitgebeeld.

In dat verhaal is Pad vol jaloerse bewondering voor de prachtige tuin van Kikker, maar volgens de laatste moet je er hard voor werken. Kikker gaf hem wat zaadjes mee samen met de belofte dat hij ook gauw zo’n mooie tuin zou hebben, als hij ze in de grond zou stoppen.

Pad stopte ze in de grond en zei: ‘Nou zaadjes ga maar groeien’, liep een paar keer op en neer, maar de zaadjes gingen niet groeien. Toen riep hij heel hard: ‘Nou zaadjes, ga maar groeien’, maar de zaadjes deden dat nog steeds niet. En ook de derde keer lieten ze niets van zich merken. Volgens Kikker durfde zijn zaadjes niet te groeien en moest hij ze rust geven. Na dat signaal gooit Pad het over een heel andere boeg.

Pad stak kaarsjes aan, las een lang verhaal voor voor zijn zaadjes, zong liedjes voor zijn zaadjes, las gedichten voor zijn zaadjes, maakte muziek voor zijn zaadjes, maar de zaadjes wilden niet groeien en Pad werd zo moe dat hij in slaap viel. De volgende dag wees Kikker hem op de groene plant-

jes die opkwamen uit de grond. Pad riep: 'Eindelijk zijn mijn zaadjes niet meer bang om te groeien. Maar je had gelijk, Kikker. Je moet er heel hard voor werken'.

De muzisch-liturgische vorm waarin Pad zijn zaadjes tot volle wasdom wekt, komt overeen met de wijze waarop in het katholieke zuiden drie dagen lang met de IJsheiligen in de maand mei na de mis een lange processie langs de velden trok om te bidden voor de groei van het gewas. Zulke rituelen doen zich zoals gezegd voor in alle culturen en met de komst van nieuwkomers uit andere culturen in hun land van herkomst is er uitzicht gewenst op zowel de rituelen rond de kalender van het land van herkomst als van aankomst. Verhalen met een universeel karakter kunnen een brug slaan tussen de verschillende rituelen uit de vele landen van herkomst en de rituelen van het land van aankomst. En samen kunnen ze de multiculturele kalender van de nieuwe Nederlandse samenleving gaan vormen. Weliswaar zijn verhalen als die van 'Jip en Janneke' oerhollands (die van 'Kikker' en 'Pad' zijn veel minder plaatsgebonden in hun universele dimensie van de fabel), maar de verwijzingen naar klok en kalender, seizoenen en feesten van het jaar hebben behalve locale eigenschappen ook de nodige abstracte en universele kenmerken. Dat maakt het dubbel interessant om zowel dat lokale als dat universele karakter van die verhalen nader te onderzoeken met het oog op hun mogelijk gebruik als zeg maar inburgeringsprogramma voor de kleuters van de nieuwkomers in onze samenleving. Eenvoudige sleutels om het universele karakter van die verhalen over Jip en Janneke op het spoor te komen zijn vragen als: 'Is het dag of nacht?' 'Is het morgen, middag of avond?' 'Is het vandaag, gisteren of morgen?' 'Is het schooldag of weekend?' 'Is het lente of zomer?' 'Welke dag of welk dagdeel geldt als het langst?' 'Waarom?' 'Hoe zijn de lineaire familiefeesten en de circulaire seizoensfeesten met elkaar verweven?'

4 proef op de som

De vervlechting van lineaire familiefeesten en circulaire seizoensfeesten valt bij vele auteurs na te gaan, maar geen tweede auteur is er als Annie M.G. Schmidt zozeer in geslaagd om kleuters in te wijden in zowel het leven van de eigen familie met de familiefeesten als in de seizoensgebonden feesten. Die inwijding bestaat eruit dat Jip en Janneke zich niet alleen de woorden eigen maken die ze nog niet kennen, maar ook de rituelen. Dus zeggen ze tegen een stekelvarken 'speldenkussenbeest' en tegen paardenbloemen 'gele rozen'. Al even onbekommerd doen ze mee aan de canon van de volkscultuur: het optuigen van de kerstboom, het luiden van sneeuw-

klokjes of het spelen van 'jonas in de wallevis' als moeder dekens uitklopt. Ongetwijfeld heeft de onbevungen eerste blik waarmee Annie M.G. Schmidt beide kleuters heeft neergezet, er veel mee te maken dat de dagelijkse werkelijkheid en tijdsbeleving in Jip en Janneke aanstekelijk fris op de lezer overkomt. Maar er is meer: Schmidt plaatst de gebeurtenissen in de alledaagse context van de jaarkalender met de vast terugkerende rituelen van de seizoenen, van de familiefeesten en van andere vaste feesten. Vandaar dat Jip en Janneke aan het zaaien gaan in de lente, aan het po-tje baden in de zomer, aan het bladeren opvegen in de herfst en aan het maken van een sneeuwpop in de winter, dat Janneke haar verjaardag viert net als haar opa en poes Siepie of dat beide buurkinderen eitjes schilderen met Pasen en nieuwjaarskaarten tekenen met oudjaar. Stuk voor stuk zijn dat momenten van alledag, maar ook zijn het even zovele mijlpalen in de inwijding van Schmidts geesteskinderen in onze dagelijkse cultuur.

Meer dan welk ander boek voor deze leeftijdsgroep, zoals 'Het grote boek van Hannes en Kaatje' van Miep Diekmann (1989) of 'Lekker Weertje Koekepeertje' van Carry Slee (1999), weet Schmidt voor een tweezijdige initiatie in de dagelijkse cultuur te zorgen. In circulair perspectief gaat het om het tijdsverloop van de seizoenen en de feesten van het jaar, in lineair perspectief om de (prille) geschiedenis van het eigen ik en van andere leden van de familie.

Met dat dubbele perspectief op het historisch besef van de familiale en de communale cultuur was Schmidt met haar 'Jip-en-Janneke' verhalen, waarvan het eerste deel in 1953 in boekvorm verscheen, haar tijd vooruit. Want, zoals uit het aangehaalde empirisch onderzoek van Schorch is gebleken, is pas nadien aangetoond dat jonge kinderen wel uit de voeten kunnen met het dagelijks tijdsbesef dat verbonden is aan de dagelijkse cultuur, terwijl ze, met uitzondering van hun particuliere familiegeschiedenis en de feesten daar rondom heen, pas rond hun negende jaar toe zijn aan historisch inzicht in het lineaire tijdsverloop van de cultuur. De wijze waarop Jip en Janneke model staan, illustreert bovendien bij herhaling hoe sacraal ze in het leven kunnen staan. Zo hechten Jip en Janneke eraan om, hoe provisorisch de omstandigheden ook zijn, hun voorgenomen huwelijk op gepaste wijze in te laten zegenen:

Het schuurtje is de kerk. En jij moet een sluier hebben. Zo'n lange sluier. En ik moet een hoed op. Daar loopt het bruidspaar. Arm in arm naar de kerk. Maar er is geen dominee in de kerk. Hoe moet dat nu?

De beer is de dominee, zegt Jip. En het trapleertje is de preekstoel. De beer krijgt een zwarte lap om (fig.4). Nu is het helemaal klaar, geloof ik, zegt Jip.

En dan komt Jips moeder in het schuurtje en zegt: wel gefeliciteerd, bruid en bruidegom. Het feestmaal staat al klaar. Twee krentenbroodjes voor iedereen.

figuur 4

Opmerkelijk in dit verhaal is dat Annie M.G. Schmidt die als domineesdochter afscheid nam van het geloof van de vaders, de beer in de rol van dominee toch net zo'n zwart gewaad aandoet als waarmee haar vader zich altijd voor zijn rol in de kerkdienst toeruste. Haar zielsverwant Fiep Westendorp heeft dat trefzeker uitgetekend.

Valt er met een wiskundige bril op iets te zeggen over de schoonheid van dit 'doen-alsof-spel' dat zo raak door Fiep Westendorp is uitgebeeld? Gaat het daarbij misschien om de schoonheid van de verhoudingen die spreekt uit de positie die de beer op de trapleer inneemt tegenover het bruidspaar en uit de lengte van de lap die hij om zich heen gedrapeerd heeft? Brengt die iets hogere plaats hem in de positie van de dominee die iets boven het huwelijkspaar uitsteekt waardoor hij zijn hoofd niet al te zeer omhoog hoeft te houden om boven het nog wat bedeesde en bedremmelde in de echt verbonden stel uit te kunnen kijken? En onttrekt de lap die tot ver over zijn voeten hangt, zijn aardse bestaan aan deze sacrale plechtigheid?

Hoe dan ook, dit secure gevoel voor maat en verhouding onderstreept de sacrale ernst waarmee Jip en Janneke de huwelijksinzegening ondergaan en het numineuze karakter van deze inwijding. Valt hier vanuit wiskundig oogpunt meer over te zeggen? Ik ben daar al even nieuwsgierig naar als naar observaties in de simultane verkenning van de seizoensgebonden en familiair gebonden feesten van het jaar in 'Jip en Janneke'. De wijze waarop in deze kleuterbijbel vele natuurlijke vormen van tijdsbeleving en tijdsbepaling als vanzelf aan de orde komen, zijn naar mijn taxatie niet minder dan een goudmijn voor dit onderdeel in de kleuterwiskunde. Valt van zo'n vroege onderdompeling langs de brede weg van ontluikende gecijferdheid die als vanzelf samengaat met ontluikende geletterdheid en ontluikend dagelijks tijdsbesef voor de wiskunde niet een verbetering te verwachten van

de eerder aangehaalde uitkomsten van de periodieke peiling? Als Nijkamp gelijk heeft met haar stelling dat het onderwijs in klok en kalender vaak veel te abstract blijft zonder erin te slagen om de wiskunde een plaats te geven in het alledaagse gebruik van klok en kalender, dan is er enige reden voor die veronderstelling. Wordt het dan niet de hoogste tijd om die stelling in het reken-wiskundeonderwijs eens nader uit te gaan werken en op de proef te gaan stellen? Maar dan wel in een tempo dat past bij dat van kleuters die liefst niet via de smalle weg van het leren klokkijken in de tijd ingewijd willen worden maar via de brede weg van wat de seizoenen en de feesten van het jaar voor hen in petto hebben. In het onthaaste tempo bijvoorbeeld waarin juffrouw Boggemog (Schmidt, 2000) hen is voorgegaan:

Die gekke juffrouw Boggemog!

In januari slaapt ze nog.

In februari staat ze op
en doet haar wasje in het sop.

In maart doet ze haar jasje aan
om even naar de kerk te gaan.

En als zij thuiskomt in april,
dan blijft het weer een poosje stil.

En in de mooie maand van mei
dan springt ze touwtje in de wei.

In juni heeft ze nog geen haast,
dan praat ze met meneer hiernaast.

In juli speelt ze met haar kat
en gaat met een voet in het bad.

En in augustus als het moet,
dan wast zij ook haar andere voet.

Maar in september wordt het druk,
dan scheurt zij de kalender stuk.

In een café, op half oktober,
vraagt zij één koffie aan de ober.

En in november drinkt zij 't op,
en haalt haar wasje uit het sop.

En in december slaapt zij in
met dekentjes tot aan haar kin.

En iedereen zegt: Och, och, och,
die gekke juffrouw Boggemog.

noot

1 Een OALT-docent kwam tijdens een cursus tot deze radicale vorm van ab-specken. Allereerst stelde hij vast dat Hein de laatste dag dunner is dan een potloodlijn en dat er in het graf niets te zien valt. Hij moet dus nul kilo zijn en dat nulpunt in vijf dagen hebben zien te bereiken.

Om bij de nul uit te kunnen komen, kun je niet elk getal nemen. Begin je bijvoorbeeld met 32, dan krijg je een reeks met een restgetal, 16, 8, 4, 2, 1.

Stel dat Hein de eerste dag dertig kilo weegt. En stel dat hij elke dag de helft magerder wordt. Dan krijgen we geen hele getallen. Maar trek je er elke dag één kilo van af, dan krijg je de volgende reeks:

Eerste dag:	30 kilo
Tweede dag:	$30 : 2 = 15$; $15 - 1 = 14$ kilo
Derde dag:	$14 : 2 = 7$; $7 - 1 = 6$ kilo
Vierde dag:	$6 : 2 = 3$; $3 - 1 = 2$ kilo
Vijfde dag:	$2 : 1 = 1$; $1 - 1 = 0$ kilo

literatuur

- Both, K. (1993). Tijd voor kinderen. Willem Bartjens, 12(5), 24-30.
- Broersma, R. (2002). Taal, tijd en tellen. Willem Bartjens, 21(4), 36-38.
- Diekmann, M. (1989). Het grote boek van Hannes en Kaatje. Amsterdam: Querido.
- Eerde, D.E. van & A.C. Vuurmans (1987). Psychologie in het reken/wiskunde-onderwijs. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Faber, S. (1982). Voetje voor voetje. Een raamplan voorbereidend rekenen, meten en andere zaken. Amsterdam: Van Goor.
- Galen F. van & N. Ruesink (red.) (1992). 10 over 10. Suggesties rond tijd. Utrecht: NVORWO.
- Hoffmann, Heinrich (2002). Piet de Smeerpoets. Amsterdam: Querido.
- Hutchins, Pat (1970). Clocks and more clocks. London: The Macmillan Company.
- Kellogg, Steven (1979). Veel groter dan Martin. Antwerpen: Lotus.
- Klooster Th. van 't & P. Mooren (1992). Reken op prentenboeken. Het prentenboek als context bij realistisch reken-wiskunde-onderwijs in de onderbouw van het basisonderwijs. Den Bosch: LPC.
- Kooij, C. van der (1986). Verleden, Heden, Toekomst. Geschiedenis en maatschappelijke verhoudingen voor de basisschool. Leiden: Martinus Nijhoff, 91-94.
- Lobel, Arnold (2002). Lente, De tuin. Alle verhalen van Kikker en Pad. Amsterdam: Ploegsma, 8-19; 58-69.
- Meek, M. (1998). How Texts Teach What Readers Learn. Lockwood: The Thimble Press.
- Mooren, P. (2002). Het prentenboek als springplank. Cultuurspreiding en leesbevordering door prentenboeken. Nijmegen: SUN.
- Nissen, P. (2000). Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur. In: T. Dekker, H. Rodenburg & G. Rooijackers. Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie. Nijmegen: SUN, 231-281.
- Nijkamp, W.M. (1971). Perspectieven van het kleuteronderwijs. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Roth, H. (1965) Kind und Geschichte. Psychologische Voraussetzungen des Geschichtsunterrichts in der Volksschule. München: Kösel Verlag.
- Schmidt, Annie M.G. (1999). Een nieuwe kalender; Jip en Janneke trouwen. Jip en

- Janneke. Amsterdam: Querido, 69-70; 127-128.
- Schmidt, Annie M. G. (2000). Juffrouw Boggemog. In: Ziezo. De 347 kinderversjes. Amsterdam: Querido, 210.
- Schorch, G. (1982). Kund und Zeit. Entwicklung und schulische Förderung des Zeitbewußtzeins. Bad Heilburn: Klinkhardt.
- Slee, Carry (1999). Lekker Weertje Koekepeertje. Houten: Van Alkema & Warendorf.
- Wilmink, Willem (1986). Foto's kijken. In: Willem Wilmink. Verzamelde Liedjes en Gedichten. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wijnstra, Johan M. (red.) (1988). Balans van het rekenonderwijs in de basisschool. Uitkomsten van de eerste rekenpeiling medio en einde basisonderwijs. Arnhem: Cito.
- Wolters, B. (1989). Activiteiten. Thema Lente. In: C. Mommers, L. Verhoeven, H. Lucas & A. Thomas. Schatkist. Voorleesboek 1. Tilburg: Zwijsen, 38-53.